
Dülger, Hamza (2022). "Askeri Siyaset Ya Da Siyasetin Askerlerce İlgası: Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'nde Asker-Sivil Siyaset İlişkisi". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. S. 11, s. 1-30.

**ASKERİ SİYASET YA DA SİYASETİN ASKERLERCE İLGÂSI: BİRİNCİ DÜNYA
SAVAŞI OSMANLI DEVLETİ'NDE ASKER-SİVİL SİYASET İLİŞKİSİ**
MILITARY POLITICS OR THE ABOLITION OF POLITICS BY SOLDIERS:
MILITARY-CIVIL RELATIONSHIP IN THE OTTOMAN STATE OF WORLD WAR
ONE

Hamza DÜLGER*
İstanbul Üniversitesi
hamza.dulger1@gmail.com

Öz

Çalışmanın temel hedefi, siyasal bilimler literatüründeki yaygın çalışma alanlarından biri olan sivil-asker ilişkilerini, tarihsel bir yorum eşliğinde, Türk tarihindeki belirli bir kesiti (Birinci Dünya Savaşı) kapsayacak biçimde irdelemektir. Konu, belli perspektiflerden, geçmiş literatürde ele alınmıştır. Bununla birlikte, sivil-asker ilişkilerini ele alan söz konusu çalışmalar; kuramsal bağlamdan yoksun ve aynı minvaldeki çalışmaların yaygın kanaatlerini yansıtan, durağan ve tek yönlü bir yapıdadır. Bu sebeplerle, bu çalışmayla hem tarih hem de siyaset bilimi literatürüne küçük ama özgün bir katkı sağlanması hedeflenmektedir. Araştırma yapılırken tarihsel verileri, döneme ilişkin kaynaklardan elde etmeye gayret gösterdik. Güncel ve işlevsel bir literatür okuması, arşiv belgeleri ve süreli yayınlara ışığında ele alınacak konuyla; farklı yapılarıdaki karmaşık bilgi ağlarında bulunan verilerden (tarihsel yöntemle içkin) özgün bir yorum elde etmeyi amaçladık. Yazım aşamasında, ilgili literatür ve veriler işlenerek ayrı ayrı notlandırılacak, sonrasında yapısal

* ORCID: orcid.org/0000-0001-5285-3441

olarak kronolojik bir şemayla sunulur yorum ve çıkarımlar ele alınacaktır. Konunun, tarih ve siyasal bilimler literatürüne yeni ve mütevazi bir katkı yaparak tarihsel açmazlarımızdan asker-siyaset ilişkilerine dair farklı ufuklar açması, yaygın kanaatler ya da farklı düşüncelerle bile olsa konuya dair ilginin artması umulmaktadır. İlk aşamada konunun tarihsel kökenleriyle ilgili bir giriş yazısı sunulduktan sonra sivil-asker ilişkilerine dair kuramsal altyapıya değinilecek, tarihsel veriler devam eden kısımda, bulgular aşamasında ele alınacak, sonuç ve tartışma kısmında ise bütünsel ve kuramsal bir perspektifle elde edilen verilerin sonuca bağlanması sağlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı hükümetleri, Sivil-asker ilişkileri.

Abstract

The main objective of the study is to scrutinize civil-military relations, which is one of the common fields of study in the political science literature, in a way that includes a certain section in Turkish history (the First World War) with historical interpretation. The subject has been discussed in the past literature from certain perspectives. However, aforementioned studies dealing with civil-military relations are devoid of theoretical context and they have a stable and one-sided structure that reflects the common opinions of studies in the same direction. For these reasons, it is aimed to make a small but original contribution to both history and political science literature with this study. While the research is being conducted, we aimed to obtain historical data from sources related to the period. The subject will be discussed in the light of a current and functional literature reading, archive documents and periodicals; we aimed to obtain an original interpretation from the data (inherent to the historical method) in complex information networks of different structures. During the writing phase, the relevant literature and data will be processed and graded separately, then the interpretations and inferences will be discussed by presenting them in a structural chronological scheme. In the first stage, after presenting an introduction to the historical origins of the subject, the theoretical background on civil-military relations will be touched upon, historical data will be discussed in the ongoing section, at the stage of findings, and in the conclusion and discussion section, the data obtained with a holistic and theoretical perspective will be concluded.

Keywords: World War One, Ottoman governments, Military-civil relationship.

Giriş

“Ordu mensupları cemiyet içinde kaldıkça hem parti kuramayacağız hem de ordumuz olmayacaktır. Mensuplarının pek çoğu cemiyet azası olan III. Ordu, günün manasıyla modern bir ordu sayılmaz. Orduya dayanan cemiyet de, millet bünyesinde kök salamamaktadır. Bunun için bir an evvel, cemiyetin muhtaç olduğu zabitleri veyahut cemiyette kalmak isteyen ordu mensuplarını, istifa suretiyle ordudan çıkaralım. Bundan sonra zabitlerin ve ordu mensuplarının, herhangi siyasi bir cemiyete girmelerine mâni olmak için kanuni hükümler koyalım” (Aydemir, 1977, 146).

Siyasal erkin paylaşılmasındaki temel sorunlardan birini: Subayların siyasal alana müdahalesine ilişkin meseleyi, o sıralarda henüz genç bir teğmen olan Mustafa Kemal (Atatürk) böyle çözümlüyordu. Bu teşhis, aynı zamanda devletin ideolojik olarak askerîleştiği, on dokuzuncu yüzyıl modernleşme hamleleriyle başat giden, kronik bir yetke sorununu da aydınlatıyordu. Askerin siyasete müdahalesi, Avrupa'da profesyonel orduların yükselişi, kuramsal olarak düşmanı imha ve derdest etme üzerine konumlanmış bir makinenin devlet dışlisine dahil oluşu, benzer ama daha çetrefilli bir yolun Osmanlı-Türk tarihi ve devlet tartışmalarındaki kapsamıyla hemen hemen aynı zaman aralıklarındaki kesişimiydi.

Teori, askerî eylemciliğin en başat vakâlarını siyasi sivilleşmenin yeterli kamu gücünü alamadığında gerçekleştiğini varsaymamıza yetecek delillendirmeleri tarihsel olarak önümüze koyan bir çerçeve sunmaktadır (Finer, 1962: 84). Önemli bir politik tarihçi ve Türk tarihi uzmanının belirttiği gibi; cumhuriyetin öncülü olan askerî gelenek, Osmanlı'da kuruluşundan bu yana var olan tek devlet kurumunu, orduyu var eden gelenekle aynıydı (Hale, 1996:14.) Bu açmaz aynı zamanda sorunun kendisine de işaret etmektedir. Osmanlı Devleti'nde ve kadim Türk geleneklerine sahip devletlerde, askerî sınıf hayatî bir öneme sahipti (Turfan, 2013: 37). Sürekli mücadelelerin getirdiği hareketlilik siyasal alanda var olma biçimini -devleti- belirleyecek derecede güçlüydü. Klâsik dönemde, sürekli *gaza* yapma hâli, dinsel görevlerinde tetiklediği askerîleşmeyi beraberinde getirdiğinden siyasal alanla iç içe bir beyler sistemi vukû

bulmuştu. Türk askerî tarih ve geleneğinde, ordu, kurumsallaşmasının hemen ardından, yani yükseliş devrinden itibaren siyasal bir özne hâline geldi. Osmanlı tarihi boyunca kendisini kimi zaman örtük kimi zamansa açık meydan okumalarla egemen güç olarak gösterecekti (Afyoncu vd. 2016).

Çalışmanın ana gövdesinde de değinileceği üzere; modern döneme gelindiğinde, ordunun klâsik yapısı bir bozuma uğramış, siyasal özne hâline yavaş yavaş siyasal olanın kendisine doğru bir dönüşüm yaşanmıştı. Turfan'a (2013: 561) göre ordunun siyasal olarak edindiği bilinç, yönetimin dizginlerini ehil olana verme, ahlâkî olarak meşru, babacan bir koruma ve dikkatin gerektiği, kimi zamansa sürücülerin el değiştirilerek uygun siyasal paydaşlarla gücün paylaşıldığı bir politik tutuma doğru evrilmişti. II. Meşrutiyet devrinin önemli askerî ve aynı zamanda siyasî figürü Mahmud Şevket Paşa, orduyu ve daha özelde askerini *hürriyetin bekçileri* addederken kurtarıcı subay rolünün düşün dünyasını yansıtıyordu (Zeyrek, 2014: 60). Tarihsel olarak devraldığı miras, orduya günlük hükümet etme işlerinde de işlevsel bir rol kazandırdı. Ordunun modernleştirici gücü ve askerî gelenekten beslenen fennî ve sosyo-politik dünya görüşü de eklenince, siyasi gücün, kurumsal olarak ordunun politik duruşuna eklenmesi gerçekleşti (Hale, 1996:14).

1. Kuramsal Altyapı: Asker-Sivil İlişkilerine Dair Bir Soruşturma

Askerlerin, Clausewitz'den bu yana siyasî mekanizmaların bir uzamı olduğu, modern devlet içerisindeki rolünü açıklayan önemli bir paradigmaya işaret eder (Clausewitz:1999: 24). Bu noktada, sivilleşme ve modern, zorunlu askerliğe dayalı orduların çıkmasıyla silahlı güçlerin devletleşmesinden, devletin silahlı güçlerine doğru gerçekleşen ivme de yeni bir sorunsalın irdelenmesini sağladı. Doğaları gereği, uzmanlık ve ihtisaslaşmayla beraber dünyayı algılama biçimleri de ideolojik bir bakışa sahip askerlerin, sivil siyaset ile ilişkileri nasıl olmalıydı? Sorunun yanıtından önce, modern orduların gelişimine ışık tutan bazı tarihsel olgulara değinmek faydalı olacaktır. Devrimler çağında (1789-1914) modern bürokratik devletler, sermaye, emek, teknoloji ve metayı büyük bir hızla kontrolleri

altına aldılar. Büyük ölçüde merkezîleşmiş ve bürokratikleşmiş devletlerin, ülke içi kontrol ve güvenlik mekanizmalarını sağlayacak, sınırları zapturapt altına alacak, geniş çapta örgütsel ağa sahip, büyük ölçekli ordulara ihtiyaç duyması gecikmedi. Avrupa merkezli gelişimin modern olması modern bir olguya, zorunlu askerlik hizmetine dayanmasını da beraberinde getirdi. Avrupa devletleri, hızla büyük orduları yönetsel araçlarına eklemledi. Geniş ulusal orduların oluşumuyla devlet bütçelerindeki artış beraber gerçekleşti, devletler artık daha geniş, daha doğrudan ve daha derin bir denetim sistemine sahipti. (Tilly, 2016: 56.) Artık merkezîleşen bir düzenin koruyucusu olan modern ordular, aynı ölçüde, yaratılmış millî kültürle birlikte yeni bir askerî kültürün de taşıyıcısı olmuştu. Bütün savaşlar, genel askerlik hizmetiyle birlikte artık prensipte halkların (ulusların) savaşı haline gelmişti. Schmittçi (Schmitt, 2019: 42.) bir okumayla savaş, gerçek düşmanın yerini mutlak düşmanın almasıyla benzersiz bir ölçüğe erişmişti. Ordular, millî bir davanın ve ulusal düşmanların saldırganlıklarına karşı yegâne dayanak olmuşlardı.

Millî orduların, merkezî devletlerin yönetsel araçlarına eklenmesinin beraberinde getirdiği önemli sorun, yukarıda değinildiği ölçüde, bu ilişkinin nasıl ve ne biçimde yürütüleceğiydi. Huntington'ın liberal perspektiften ele aldığı sivil-asker ilişkileri paradigmasında modern devlet, siyasal yetke ile askerî lider arasındaki etkileşimden beslenir. Askerî yetke, sivil siyasete boyun eğdiği ölçüde yönetim başarılıdır. Yetkenin paylaşılması, iş birliği ve iş bölümü alanlarının ayrıştırılmasıyla mümkün kılınır. Askerin siyasal alana müdahalesi, bu kurumsal iş birliğinin çalışmadığı, dahası siyasal yetkenin kurumsallığını yeterince sağlayamadığı durumlarda ortaya çıkar. Sivil siyaset, mutlak biçimde siyasal yetkeye boyun eğen bir silahlı kuvvetler yapısı öngörür. Uzmanlaşma, paradigmanın öngördüğü biçimde askerî ve siyasî konuların açıkça ayrıştırılmasını gerektirir (Uluçakar, 2018: 194). Huntington'ın önerdiği model, asker-sivil ilişkilerinde, subayların objektif bir özerk bölgeye dahil olmasını içerir. Ona göre sivil yetke tarafından orduya tanınan özerklik, onun askerlik ve ulusal güvenlik meseleleriyle sınırlı bir denetim alanından kalmasına dair bir norma dayanmalıdır. Nesnel denetimin

olmadığı yerde sivil-siyaset ilişkisi ters-yüz olur, asker siyasete dahildir artık (Huntington, 2004: 117-118).

Huntington'ın paradigması bir ölçüde modern batılı devletlere ayna olan kılıgusal bir paradigmadır. Siyasal kültür, toplumun içkin edimleriyle beraber siyasî alana tezahür eder. Askerlik bir meslek olarak “millî güvenlik” meselesiyle sınırlı bir tutumda politik duruş sergilemelidir. Ancak asıl katkı, Huntington'ın asker psikolojisi ve etik dünyasıyla ilgili yaptığı tespitlerdir. Askerin siyasal alana müdahalesine ilişkin derinlemesine bir soruşturmada belki her şeyden önce aktörün iç dünyasına ait düşünsel paradigmalara eğilmek aydınlatıcı olacaktır. Savaşın kapsayıcılığı, ideolojik bir bakış açısını yaşamın her zerresine zerk etmekte mahirdir. Huntington'a göre savaşlar, insan doğasının zayıflıklarından, mantıksızlığından ama en önemlisi kötülüğünden doğar. Askerî etik, özünde, tarihselci, karamsar, kolektivist, güç yönelimli, asker yanlısı ve milliyetçidir. Huntington'ın ifadesiyle “realist ve muhâfazakârdır” (2004: 111). Zira “askerî etiğin insanı, özünde Hobbes'un insanıdır” (Huntington, 1957: 79).

6

Huntington sonrası, sivil-asker ilişkilerine dair bir diğer katkı, Morris Janowitz'ten gelir. Janowitz'in tezinin temelinde, ikili bir model bulunur. Askerlik, “mutlakîyetçilik” ve “pragmatikliğe” dayanan bir ideoloji içinde, sivil hayata ve gerçeklere kapalı ve yalıtılmış bir biçimdedir. Fakat diğer taraftan, ordu ile sivillerin ilişkisi, ordunun zaferi için bir bütünleşmeden geçmek zorundadır. Yakınlaşma modeli, asker-vatandaşı, düşmana karşı sürekli bir teyakkuz hâlinde şekillendirirken, onun ideolojik dönüşümünü de sağlar. Janowitz, asker ve vatandaşı ortaklaştıran bağın, bir görev bilinciyle aynı uzamda buluşmalarından kaynaklı olduğunu öne sürerken bu bağın sürekliliğini dış unsura, çatışmaya bağlar (Öney, 2011). Janowitz, önceden belirlenmemiş militarizmi tasarlanmış militarizmden ayırır. Belirsiz militarizmde, askerî kaynaklar teşkilatlanmalarını belirli geleneklerden ziyade sivil siyasi yetkenin boşluğunda gösterir. Askerî alan ile sivil alan birbirinden yalıtılmıştır ve askerî yetkeyi denetim altında tutacak bilgi ve deneyim, tasarı ve geleneksel kanallar oluşmamıştır (Burk, 1993: 177). Nordlinger'e göre ise bu durum sivil yönetim modelinin tam zıddıdır. Askerî yetkenin

kendisine yer bulduğu üç ayrı devlet-yönetim biçimini tasnifleyen Nordlinger'e göre; sivil üstünlük çöktüğünde, askerler "arabulucu" bir rol üstlenirler. Siviller yönetimden uzaklaşmamıştır, kendilerine inisiyatif verilmiştir; ancak asker, veto yetkisini kullanarak idarî mekanizmalarda söz sahibidir. Siyasette çıkar çatışması önlenemez bir hâl aldığında asker elindeki gücü sivil yönetim üzerinde kullanır. Sivil idarenin ortadan kalktığı durumda ise asker bu sefer "muhafız" olarak devletin yönetim aygıtını geçici bir süreliğine ele alır. Bütün yetki, sistemin elzem olan devamı için, geçici bir süreliğine askerin elindedir. Sivil idare ancak askerin onaylamasının ardından yeniden başa geçer. Asker eğer elindeki siyasi güç alanını terk etmez, dahası tüm yönetsel ve idarî kararları, dış ve iç politikayı, propagandayı kendi yetkesinin devamı için kullanırsa "yönetici" tip olarak sahaya çıkmış olur (Nordlinger, 1977: 22-26).

Yönetici olarak ortaya çıkan askeri, müdahaleye sevk eden farklı gerekçeler vardır. Nordlinger, askerî sınıfın müdahale saiklerini üç farklı etkenle açıklar. Birinci olarak ideal bir toplumsal mobilizasyon aracı olarak askerî kariyer, alt ve orta sınıf tabakaların tercihidir. Sınıfsal bağ, kimi zaman sermaye taraftarı kimi zamansa karşıtı bir konumda olabilir. Asker, içinden çıktığı toplumsal tabakanın çıkarına göre ya sermaye karşıtı ya da taraftarı olabilir. Siyasi eğilimi kendisini ilerlemeci-statükocu bir ikilikte sıkıştırırsa bile son kertede sınıfsal aidiyeti belirleyicidir. Sınıfsal bağı askeri kimi zaman orta sınıftan yana, kimi zamansa statükodan tarafa müdahaleye sevk edebilir (Kızılaslan, 2018: 15). İkinci olarak toplumsal köken, ırk ve dinî inanış biçimleri farklı olan askerler, aldıkları ortak askerî eğitim ve ortak görev bilinciyle böylesi farklılıkları ortadan kaldırır; tek tip, modernleştirici ve seküler-milliyetçi bir ideolojik görüş askerî öğrenciler ve sonrasında askerler arasında kemikleşir. Şayet toplumun tüm kesimleri askerî okullarda temsil şansı bulamıyor, aksine tek bir toplumsal aidiyet grubuna mensup subaylar tüm kademelerde yer alıyorsa, ordu içerisinde temsilîyet, atama, terfi sorunu toplumsal bir boyuta eklemlenerek askeri müdahaleye sevk edebilir. Üçüncü olarak, silahlı kuvvetler, ideal bir bürokratik yapı, Weber'in deyişiyle "modern bürokrasinin ilk öncüsü"dür

(Şafak, 2016). Askerî bürokratik ahlâk, en rasyonel ve en hızlı karar alıcı anlayışı kendi içinde özümseyen bir yapı üretir. Askerler, yetkinlik ve teknik bakımdan kendilerini sivillerin üzerinde görme eğilimini bu sayede beslerler. Siyasî mekanizmalardan bağımsız, tutarlı ve keskin bir eylem plânı uygulandığı takdirde devlet için tüm sorunlar ortadan kalkabilir. Askerin, bürokratik üstünlüğüne inanan subaylar, sivillerin gerçekleştirdiği atama ve terfileri büsbütün yetersiz görebilir. Şiddet tekeline ellerinde bulunduran, dahası bürokratik üstünlük ilkesine inanan subaylar için sivil karar mekanizmaları tehdit olarak algılandığında müdahale ihtimali doğar (Kızılaslan, 2018: 15-16).

Askerî-bürokratik tekelin hâkim olduğu devlet modelleri 'pretoryanizm' olarak tasnif edilir. Devlet içinde yaşanan içsel süreçler sonunda ordu, kendisini yönetici sınıf olarak konumlandırır. Perlmutter'e göre bu tasnif yine kendi içerisinde ikiye bölünmektedir. Askerin 'hakem' rolünü üstlendiği birinci modelde, tıpkı Nordlinger'in *arabulucu* müdahale tipinde olduğu gibi geçici bir yönetim söz konusudur. Asker, meşruiyet sorgulaması yapmaz, mevcut düzeni kabul eder ve gerektiğinde siyasal gücü sivil erke devretmek üzere görevden çekilir. 'Yönetici' tip ise mevut dizgenin meşruiyetini yadsıyarak göreve başlamıştır. Askerî sınıfın üstünlüğünü perçinleyecek siyasî kararlar, süreçler vardır. Asker, siyasal kargaşa için tek meşru güçtür. İktidar, aracı bir kurum olmaktan çıkıp amaç hâline gelmiştir artık. Bu düzen, askerin kendi siyasal konumunu güçlendirdiği ve yüksek dış tehditler bulunduğu sürece devam eder (Perlmutter, 1969: 394-403). Yönetici ordu, bağımsız bir siyasî organizasyondur, ideolojik aparatı kendi meşruluğunu sağlamak için kullanabilir. Bu ideolojik semboller, 'ulus', 'modernleşme' ya da 'ilericilik' olabilir (Perlmutter, 1969: 393). Perlmutter, yönetici-pretoryan devletin özelliklerine ilişkin yaptığı soruşturmada önümüze sekiz maddelik bir tasnif koyar: İlk olarak yönetici pretoryan askerler, mevcut sisteme ve onun yasallığına, meşruiyetine dair derin bir kuşku içindedir. Bu kuşku, ikinci maddedeki sivil idareye olan güvensizlikle beraber askerî yöneticilerin en belirgin özelliklerini oluşturur. Üçüncü maddede askerî yönetimin sürekli meşruluğunu

ve devamını sağlamaya yönelik teşkilatlanma bulunur. Dördüncü madde mevcut siyasi düzensizliğe tek alternatif olarak askerî yetkenin sunulmasını öngörür. Diğer maddeler ise: açık siyasal ve propaganda faaliyetleri, yüksek millî bilinç ve sivil misillemeye dair askerî yetkenin herhangi bir çekinceden yoksun oluşundan ibarettir (Perlmutter, 1969: 397-403).

Subayların, kendilerine atfettiği siyasal yönetici rolünün kökenleri, tarihsel olarak, imparatorluğun farklı savaşlarında şekillenen eylemlerle gerçekleşti. Bu savaşların sonuncusu, I. Dünya Savaşı'nda, gücünü iyiden iyiye arttıran bir subayın, Enver (Paşa)'ın ve Enver (Paşa)'e bağlı subay takımının, siyasal güç bakımından sivil ve meşru siyasete ne şekilde nüfuz ettiği araştırmamızın esas sorusudur. Osmanlı ordusunun, tarihsel sürecini tamama erdirdiği dönemdeki nüfuz-etki alanını İttihatçı subay takımının siyasal amaçlarını, sivil-asker ilişkilerinin kuramsal perspektifinden yorumlamak amaçlanmaktadır. İddiamız, başlarında Enver (Paşa) olmak üzere ordunun, yönetici-pretoryan bir modele göre Osmanlı Devleti'nin son periyodunda önemli bir baskı grubu hâline geldiğidir. Ordunun iç denetim mekanizmalarının ötesine geçen siyasal varlığıyla sivil idare üzerinde kazandığı yetke ve bu yetkenin niteliği, önümüzdeki bölümlerde ele alınacak tarihsel veri ve bulguların ışığında irdelenecektir.

2. Tarihi Arka Plân: Osmanlı Askerî Sınıfının Yöneticiliğe Yükselişi

Osmanlı klâsik ordu sisteminin kökten değiştiği 1826 yılı aynı zamanda devlet aygıtında kurumsal bir dönüşümün yaşandığı yıl olmuştu. Dergâh motifli, kökeninde tasavvufî dünya görüşüne sahip, kabaca Orta Çağ'da kalmış bir kurum olan Yeniçeri Ocağı lağvedildi. Yenilikçi padişah II. Mahmud modern bir ordu teşkil etmek amacıyla kurduğu yeni orduya belki de dinî bir hüviyet kazanmasını da tasarlayarak *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye* ismini verdi. Modern ordu teşkilatına dair düzenlemeler sonraki yıllarda kurumsallığın ve bir anlamda modern kurmaylığın artmasını sağladı (Özcan, 1991: 457). Her şeyden önce bölük ve tabur sistemi kurularak geniş bir coğrafyada önce beş daha sonra yedi ayrı ordu tesis edildiğinden subay ihtiyacı had safhadaydı

(Karatamu, 1996; 206-207). Bir yüzyıl öncesinde batıdaki muadil örneklerden ilhamla, mühendis yetiştirme amacıyla kurulan *Mühendishane-i Bahr-i Hümâyun*'dan (Belge, 2014: 662) farklı olarak ordu mekanizması, ilk kez modern subaylığa dayalı bir hâle erişiyordu. Sultan Mahmud, devletin arkaik geçmişinde kalan ve devlet aygıtını çıkmaza sürükleyen “kadim” ordudan “cedid” orduya geçiş yapmış oldu. Bu geçiş eski usul ve alışkanlıkların da modern olanlarla değiştirilmesini gerektirdiği ölçüde eski-yeni ayrımları keskinleştirdi. Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra, bilimi hâkim bir unsur olarak eğitim hayatında daha önemlisi askerî düzende yeniden tesis etmeyi amaçlayan çabalar, önce 1827’de *Mekteb-i Tıbbîye*’yi daha sonra 1835’te *Mekteb-i Harbîye*’yi kuran temel güdüydü. Bu mektepler bir anlamda modernleşmenin taşıyıcısı ve öncüsü oldular (Ölmez, 2017: 17). Aydınlanma düşüncesi, Osmanlı Devleti’ndeki reform yapma ihtiyacıyla kesiştiğinde, batının kendisinden türetmiş olduğu felsefî akımların -başta pozitivizm olmak üzere- imparatorluk topraklarına girmesi gecikmedi. *Terakki* için batı norm ve düzeninde modern okullarda yapılan eğitim bir anlamda ideolojik bir ayrışıklığı da beraberinden getirdi. Alaylı ve mektepliler olarak ikiye ayrılan subaylar; ilkesel olarak köklü geçmişe bağlı olan alaylılarla, batı değerleriyle hemhal olmuş, seküler mekteplilerden oluşuyordu. *Kurtarıcı subay* figürünün ortaya çıkmasına sebep olacak ideolojik altyapı, batılı eğitimle birlikte siyasal akımlara da aşına olan genç subaylarda görülen fikrî zeminden doğdu (Ölmez, 2017, 20-21). Subayların eğitim geçmişi siyasal olaylara daha duyarlı hâle gelmesinde etkiliydi. Genç ve bilgili mektepli subaylar, ideolojik baskıdan kurtuldukları anda özgürce ülkenin geleceğini tartışarak kendilerini entelektüel olarak besliyordu (Mardin, 2017, s. 70-71). Bu tarihsel izlek, Osmanlı’da, modern subayların siyasal bir bilinç geliştirmesinde önemli katkılara sahip oldu. “Tanzimat ve Osmanlı reformizmi” ruhuyla eğitilen subaylar (Moreau 2010’dan aktaran Kara, 2016: 554)II. Abdülhamid’in karşı tedbirlerine rağmen devrimci bir nitelik kazanmaktaydı. İmparatorluğun sorunlarının çözümü için, geçmiş yıllardaki tecrübelerden farklı olarak, askerî reformlardan ziyade idarî ve merkezî bir değişim gerektiğine ikna olmuş yeni bir mektepli subaylar sınıfı böylece oluştu. İttihat ve

Terakki, gizli bir cemiyet olarak, kafalarında tastamam siyasi bir tasarı olmadan, yalnızca imparatorluğun kurtarılmasıyla ilgilenen bir grup genç Tıbbiyeli tarafından kuruldu. Hareket, sonrasında geniş tanımlı bir vatandaşlıkla ve meşrutî idarenin kazanımlarıyla imparatorluğun kurtulacağına inanan subayların önderliğinde 1908 Devrimi'ni gerçekleştirecekti (Ahmad, 1999: 33). Kurtarıcı subay figürü, ordunun tek tip ve seküler eğitimiyle yaratmış olduğu ilerici subayın eğitim geçmişiyle bağlantılıydı. Ordunun farklı sosyal statü ve geçmişlerden gelen subayları, kolektif, dayanışmacı ve millî bir bilinç geliştirmede başarılı oldu. (Nordlinger, 1977:38).

1908 sonrasında, subayların siyasal aktörler olarak politik düzlemde yer alması, tarihe 31 Mart Vak'ası olarak geçen hadisenin yol açtığı siyasal karmaşayla ivme kazandı. İstanbul'a gelen Hareket Ordusu, şehrin yönetimini ele aldı. Kanlı sokak çatışmaları ertesinde durulan karmaşık siyasî atmosferde, diktatörvarî yetkilere sahip III. Ordu komutanı Mahmud Şevket Paşa, büyük bir siyasal güce erişti. Hakkı Paşa kabinesinde Harbiye Nazırı olarak göreve başladı. Ancak Mahmud Şevket Paşa, dönemin sivil idarecileriyle açıktan çatışmaya girmekten çekinmeyen, sert mizaçlı Prusya askerî ekolünün önemli bir temsilcisiydi. Askerî bütçeye dair görüşmelerde İ.T.C.'nin önemli üyelerinden Maliye Nazırı Cavid Bey'le açıktan çatışmıştı (Tanin, 1910). Aynı konuda bir başka Maliye Nazırı Nail Bey ile de derin uzlaşmazlıklar yaşadı (Turfan, 2013: 274). Tüm bunların üzerine eklenen sorunlar yalnızca İttihatçı subay takımının siyasal güce erişmesi değil fakat aynı zamanda ordu içerisinde yaşanan politik bölünmeydi. Alaylı-mektepli çatışması tarihsel mirasını 1826'dan almış, dahası sosyo-politik farklılıkların pekiştirdiği bu ideolojik ayrılık II. Meşrutiyet'le beraber derinleşmişti. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bin dört yüz alaylı subay ordudan ihraç edilmişti (Akşin, 1970: 38-39). 31 Mart Vak'ası sonrası yaşanan sert çatışmalar da ordudaki siyasal bölünmeyi arttırmış oldu. İsyân sırasında askerler: "Mektepli Zabit istemeyiz, alaylı zabit isteriz" sloganları atıyordu (Aydemir, 1971: 128). Ordudaki bölünme siyasal yetke paylaşımının da yansımasıydı. Alaylılar, daha sonra (1912 yazında) gizli bir cunta aracılığıyla siyasete yön vermek

isteyecekler, yazdıkları bildiri ile İttihatçı subayları partizanlık yapmakla suçlayacaklardı. Ordu, bölünmenin eşiğine geldiğinde, Mahmud Şevket Paşa, Harbiye Nazırı olarak askeri siyasetten meneden bir tasarıyı meclise sundu ancak ilginç bir şekilde İttihat ve Terakki muhalifleri tarafından şiddetli muhalefet gördü (M.M.Z.C. 1912:551-554). Yeni bir muhalif dalganın ordu içerisinde taban bulmasıyla muhalifler için yeni bir politik güç belirmişti. Cunta'nın muhaliflere yakınsayan siyasal duruşu çıkmazda olan sivil muhalefetle kesiştiğinde Osmanlı Devleti'nin son periyodunda, politika yapma biçimini özetleyen ilginç bir bileşim ortaya çıktı. O devrin ünlü bir muhalifinin de belirttiği gibi: “İttihatçılar hep askerî kuvvete yaslandıklarından, muhalefetin onlarla mücadele edebilmesi için orduda taraftar”lara ihtiyaç vardı (Nur, 1996: 20). Osmanlı siyasal yaşamı, II. Meşrutiyet ertesindeki özgürlükçü havanın tersine, siyasal çıkarların uyum sağlayabileceği evreden çatışmanın sürekli hâle geldiği bir patolojiye evrilmişti. 1912 yazında yaşanan ordudaki siyasî bölünmenin ardından gelen iktidar değişimi bu patolojiyi besledi. Ocak 1913'te Enver (Paşa) komutasındaki bir grup subayın hükümeti baskın yaparak ele geçirmesi, siyasetin dışarıdan bir uzlaşmayla dayatılmasına dayanan klâsik biçimini değiştirmiş oldu. Subay sınıfı, teorik olarak siyaset dışı kalması gerekirken dış çeperde, siyasi sahada yaşanan değişimler kendisini partizan siyasete zorluyordu. Bu zorlama Turfan'ın (2013, 283) da belirttiği üzere, hevesle beklenen bir olguydu. Önemli İttihatçı teorisyen Ahmed Rıza'nın da söylediği gibi; *falci bir şeyhin devlet işlerine karıştığı bir yerde namuslu bir subay bilgi ve iktidarından vatani mahrum bırakamazdı*. Subay sınıfının artan inisiyatifi, zorlamaya dayanan (eski sadrazam zor kullanılarak istifa ettirilmişti) uzlaşma, uzlaşmaya dayanan bir diplomasi yaratmıştı. Sivil muhalifler artık askerlerin muhafızlık ettiği düzende dış bir aktör olarak yer alıyordu, kamu düzenini sağlamak yukarıdan ve emirle dayatılan bir uzlaşmayla mümkündü (Turfan, 2013: 284). Talat Bey, İttihatçı subay ve önderlerin bulunduğu bir toplantıda, barış zamanı ordunun vereceği cezayı ve buna dair hazırlığı, Kâmil Paşa kabinesini kastederek bildiriyordu (Aydemir, 1985: 56). Perlmutter'in tipolojisinde, sivil idareden korkmayan askerî

yönetimin ilk izlerine dair önemli bir işaretti (Perlmutter, 1969: 403).

Dayatma, ordunun onay ve isteğiyle yukarıdan gerçekleştirilen hiyerarşik bir sürece döndü. Ordunun artan nüfuzuyla siyasal alan daralmış, ordu siyasa yapımının merkezine konulmuştu. Bu, yönetici-pretoryanizmin, politik güç merkezlerini derdest etme ve dizgenin meşruiyetini sorgulama eğilimleriyle çakışıyordu (Nordlinger, 1977:26; Perlmutter, 1969: 367). Tüm muhalif hareketler, Haziran 1913'te yaşanan politik bir suikastın ardından tasfiye edilmişti (Akşin, 2017:367). Basına sansür 25 Ağustos 1914'teki geçici bir kanun ile sürekli hâle geldi (Börekçi, 2013: 230). Yönetici pretoryanizm, rejimi baskılama araçlarına sahipti, askerî yetkenin verdiği güç ile sansür ve baskı, kamu gücünü yeniden tanzim etme yolunda ilerliyordu (Nordlinger, 1977:27). Talat (Paşa)'ın Cavid (Bey)'e söylediği: *"Hükümeti ilgilendiren şeyleri kim takdir edecek yine Hükümet değil mi? Bazı şeyler olur ki fırkayı ve hükümeti ilgilendirse de bunun meclisi umumiye tebliğ edilmemesini hükümet münasip görürse etmez"* (Tanin,1945) sözleri hükümet kararlarındaki gizli unsurları ve sansürün esas amaçlarını ifşa ediyor görünmekteydi.

Birinci Dünya Savaşı'na giden yolda ordu içerisinde askerî fakat aynı zamanda siyasî bir anlam da içeren büyük değişim, ordunun genç yönetici rolünü perçinledi. 3 Ocak 1914'te mirlivâ rütbesini alarak çift terfi kazanan Enver (Paşa) Harbiye Nazırı oldu. Enver (Paşa)'ın gerçekleştirdiği ilk işlem orduyu gençleştirmek oldu. Balkan yenilgilerinde ağır suçlamalara uğrayan II. Abdülhamid döneminin yaşlı paşalarının tamamına yakını emekli edildi. Genç subaylar -pek çoğu İ.T.C. üyesiydi- orduda önemli görevlere getirildi (Hanioglu, 1995: 262). Dünya savaşı arifesinde Osmanlı ordusu, gençleşmiş, tek tip ve yekpare bir yapıya kavuşmuş, siyasal anlamda Enver (Paşa) tarafından bütünüyle kontrol edilen bir kurum olmuştu. Tek tip ideoloji, dış tehdit ve sivillere olan güvensizlikle birleştiğinde ordunun, yönetici rolündeki kuramsal etkenler sağlanmış oldu (Nordlinger, 1977:27).

3. Savaşı Yönetmek, Savaşa Girişi Yönetmek: Birinci Dünya Savaşı'na Giriş

Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan veliahdının Saraybosna'da öldürülmesi büyük bir Avrupa krizinin başlangıcını oluşturdu. Avusturya-Macaristan, Balkan savaşlarından güçlenerek çıkan Sırbistan'ın bu suikasttaki belirsiz rolüne fazlaca itimat göstererek ağır yaptırımları içine alan bir ultimatomu Belgrad'a yolladı. Viyana'daki devlet adamları nihai kurtuluş yolunu Sırbistan'ı yok edecek ve monarşiyi birleştirecek bir savaşta arıyordu (Howard, 2012: 23). Müttefikler arasında süren yoğun istişarelerden sonra, 23 Temmuz'da Sırp hükümetine, egemen bir devletin kabul edemeyeceği türden bir ultimatoma verildi (Hart, 2014: 25-26). Sonraki süreç, uzun süredir Avrupa siyasetini yönlendiren üçlü ittifaklar arası diplomatik girişimlerin sonuçsuz kaldığı; siyasal istek ve arzuların bir çıkmaza sürüklendiği ve bunun sonucunda savaşa yol açtığı gelişmelere sahne oldu. 4 Ağustos'ta bilinen ittifakların hepsi birbirine savaş ilanında bulunmuş, Büyük Savaş başlamıştı. İlginç olan nokta, Avrupa devletlerini savaşa götüren nihai kararların sivil yöneticiler tarafından alınması oldu. Avrupa devletlerinde askerin rolü, söz konusu diplomatik bunalımda ordunun seferberliği ve savaş plânları üzerinde "güvenlikçi" amaçlarla çalışmakla sınırlıydı (Gülboy, 2019: 241).

Osmanlı Devleti, krizin patlak vermesinin hemen ardından diplomatik girişimlerini hızlandırdı. Büyük Savaş'ın adım adım yaklaştığı bir sırada, henüz Avrupalı devletler diplomatik savaşımalarını yürütürken Osmanlı siyasî elitleri de ülkenin kaderini etkileyebilecek olası bir "topyekûn harp"ten zarar görmemeye, dahası bu savaşı en azından diplomatik anlamda bir kazanca çevirmeye çalışıyordu (Özgüldür 2019: 4-6). 1913'teki ezici Balkan yenilgisinden beri diplomatik olarak yalnız ve yalıtılmış olduğunu idrak eden hükümet için yavaşılacak ilk liman Üçlü İtilaf oldu. Ancak çok geçmeden böylesi bir ittifaka hiçbir İtilaf müttefikinin yanaşmayacağı anlaşıldı. Temmuz sonunda Avusturya-Macaristan ve Almanya'ya ittifak teklifi götürüldüğünde her iki ülkenin 'kurt' büyükelçileri kendi ülkelerine bu ittifakın faydasız olduğuna dair raporlar sunmuştu.

24 Temmuz'da Kayzer Vilhelm, Enver (Paşa)'ın Rusya'ya karşı bir ittifak kurma önerisini büyükelçi Wangenheim'a salık verdi (Ahmad, 2020, 56-57). Görüşmeler bununla sınırlı değildi. 2 Ağustos 1914'te, Almanya ile sekiz maddelik bir ittifak anlaşmasına varıldı. Anlaşma, Sadrazam Sait Halim (Paşa)'ın Tarabya'daki köşkünde imzalanarak yürürlüğe girdi. Maddelerden ikisinin, savaşın Osmanlı üzerindeki etkileri için son derece kritik öneme sahip olduğu söylenebilir. İkinci maddede Almanya, Rusya'nın savaşa girdiği andan itibaren Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesini şart koşuyordu. Üçüncü maddeye göre Alman askerî heyeti, Türkiye'de kalacak ve ordu içinde yüksek komutalarda göreve başlayacaktı. Anlaşma her iki ülkenin hükümdarı tarafından bir ay içerisinde onaylanacaktı (Zürcher, 2015: 170-171).

Askerî anlamdaki düşünüş ve tasarılar, Birinci Dünya Savaşı arifesinde ordunun diplomatik meselelere dair etkisini görmemizi sağlayan önemli bir gözlem sahası oldu. Enver (Paşa), askerî ittifaktan yarar sağlamak için kilit bir roldeydi. Almanya'ya sağladığı teminat ve güven hissi Said Halim (Paşa)'ın anlaşmayı imzalamasında kolaylaştırıcı bir unsur oldu (Ortaylı, 2015: 199). Alman askerî heyetinin askerî güvencesi de keza aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin üçlü ittifakta yer alması için önemliydi. Enver (Paşa) bu rolleri, diplomatik girişimlerin nesnesi olan askerî bir danışmanın ötesinde, fiilî durumları kendi iradesiyle belirleyen bir özne, inisiyatifini yalnızca ordunun yönetilmesiyle sınırlamayan bir devlet yöneticisi rolüyle üstlendiğini gösterdi. 5 Ağustos'ta, yani Almanya ile ittifak anlaşmasının üzerinden henüz birkaç gün geçmişken Enver (Paşa), askerî rolünü aşan yeni bir diplomatik girişimde bulundu. Rus temsilcisi Leontiyef ile olan görüşmesinde Enver (Paşa), orduyu silahlandırmasının (seferberliğinin) Rusya'ya karşı olmadığını iddia etti. Eğer St. Petersburg isterse kendisi Rus kuvvetleriyle beraber yürüyebilirdi. Rus hükümetinin Ege adalarında ve Trakya'da Osmanlı Devleti lehine değişikliklerden yana olması bu ittifak için yeterli olacaktı. Enver (Paşa) Rusya'ya müttefiklik öneriyordu (Aksakal, 2010: 145-146). Çok geçmeden Alman ittifakı da çıkmaza girmekte gecikmedi. Osmanlı yöneticileri sürüncemede olan ittifakın devamı için

Almanya'dan gelen savaşa girme baskısına boyun eğmek üzereydi. Mali destek alamayan ve henüz seferberliğini tamamlayamayan Osmanlı için savaşa girmek imkânsız gibi görünüyor olsa da Almanya, doğu cephesindeki yükünü hafifletecek yeni bir cephe için Enver (Paşa)'e baskı yapıyordu (Akşin, 2017: 423).

Goben ve Bresalau, Osmanlı Devleti'nin iki ucu keskin bir kılıcın üstünde, diplomatik açmazlarla boğuştuğu bir sırada, Akdeniz'de İngiliz donanmasından kaçarak Çanakkale Boğazı'na sığındı. İngiliz ve Fransız elçiler, tarafsız bir devletin söz konusu politikasını ihlâl eden bu geçiş için sert bir tavır aldı. Elçiler nezdinde İttihat ve Terakki ileri gelenlerinden Cemal (Paşa) ve Cavid (Bey) hükümetin izin ve isteğiyle, söz konusu tavrın nedenlerini açıklayan brifing verdiler, amaçları İtilaf devletlerini yatıştırmak olsa da gerek Cavid (Bey) gerekse de Cemal (Paşa), Osmanlı'nın tarafsızlığı hatta İtilaf devletleriyle olası bir müttefiklik için önceden hükümet ve sadrazam tarafından kararlaştırılan maddeleri İngiliz elçiye sundu. İtilaf devletlerinin ise bu önerilere pek sıcak bakmadığı önerilere olan yaklaşımlardaki sabit tutumdan anlaşılıyor (Cemal Paşa, 2006: 147-149). Harbe giriş için pek taraftar olmayan Said Halim (Paşa) ve Cavid (Bey)'in aksine Enver (Paşa) ve ordudaki destekçileri tarafsızlık politikasından rahatsızlık duyuyorlardı. Son kertede Rusya'nın taksiminden pay alamayacak olmak, Enver (Paşa) için savaşın ve ittifakın anlamını yitirmesi demekti (Ahmad, 2020, 94). Talat (Paşa) (2018, 31) günlüğünde, o günlerde Said Halim (Paşa) hükümetinin çoğu nazırının savaşa girmeye taraftar olmadığını yazacaktı. 25 Ekim'de kabinede savaşa girmekten kaçınılmasına dair yapılan görüşmeye rağmen Enver (Paşa) aynı tarihte, satın alındığı ilân edilen Goben ve Bresalau'nun Alman amiraline şahsen verdiği emirle Osmanlı Devleti'nin savaşa girişini sağladı (Sâbis, 1990: 94-98). Bu emir, bir anlamda kabine üzerinde tarafsızlık konusunda süregiden çatlakların son bulmasını sağladı. Neticede Enver (Paşa) diplomatik ve siyasî anlamda egemenliğini yeniden göstermiş oldu. Yönetici-pretoryanist eğilim, politik kuruluşları hiçe sayan, anayasal düzeni askıya alan ya da itibarsızlaştıran bir egemenlik sahası icad etmiş oldu (Perlmutter, 1969: 383). Enver (Paşa)'in davranışı, özünde, Perlmutter'in (1969: 399) yönetici-

pretoryanist tipteki ordu için kullandığı ikinci tasnif olan, ordunun sivil idareye olan güvensizliğini de yansıtıyordu. Said Halim (Paşa) Hükümeti, kurulduğu 1913 Haziran'ında dahi cemiyet subayları tarafından dört-beş gün süren bir gecikmeye maruz kalmıştı (Kuran, 2012: 603,604).

Enver (Paşa) görünüşü kurtarmak ve fiilî durumdan meşruiyet devşirmek için Sadrazam Said Halim (Paşa)'e yazdığı telgraf notunda Rus donanmasının Karadeniz'de eğitim harekâtı gerçekleştiren iki gemiye saldırdığını öne sürüyordu. Osmanlı donanması hasar almamış ya da kayba uğramamıştı, bir düşman torpido gemisi de batırılmıştı (BOA, A. VRK. 793/29). Ahmad'a (2020, 101) göre gerçekte bu, Sadrazam Said Halim (Paşa)'i, Enver (Paşa)'in bağımsız hareketlerinden dolayı istifa ettirmemek adına bir gerekçe sağlamaktan ibaretti. Enver (Paşa)'in, 31 Ekim'de gönderdiği detaylı evraka göre Rus donanmasının amacı boğazları ele geçirmektir, Yüksek bir dış tehdidin varlığı, askeri müdahaleye sevk eden güdüyü tetikledi:

...donanmamızın bir kısmı Karadeniz'de bulunub kısm-ı küllisinin (bir kısmı) Boğaz dahilinde bulunmasına nazaran Rusların boğaza torpil atarak Karadeniz'deki zayıf bulunan filomuz taarruz etmek ve bu suretle boğaz dahilinden bera-yı muavenet(yardım etmek için) çıkacak donanmamızın torpillere çarpdırılarak mahv-ü tahrip edecekleri anlaşılmıştır (BOA, A. VRK 794/32).

3.1. İaşe Sorunu: Topal İsmail Hakkı Paşa'nın Yapılamayan Azli

Birinci Dünya Savaşı devam ederken sivil siyasetçiler ve askerî yetkililer pek çok kez farklı meseleler yüzünden karşı karşıya geldiler. Henüz 1915 bütçesi devam ederken İttihat Terakki'nin önemli teorisyenlerinden Ahmed Rıza, meclis kürsüsünde askerî yetkenin genişliği ve hesap vermezliğinden şikâyet ediyordu (Tunaya, 1989: 260). Aynı Ahmed Rıza, Ocak 1916'da hükümetin savaşa keyfi bir şekilde girdiğini belirterek eleştirdiği bir konuşma daha yaptı. Hükümet, temel ihtiyaç maddelerinin tedarikinde sıkıntı yaşıyordu ve bunu ilk baştan düşünmeliydi. (Tanin,1916). Zürcher'e (2019: 907) göre Osmanlı siyaseti bir nüfuzlar alanına bölünmüştü. Enver ve Talat her ikisi de kendi yetkilerine dayanarak sivil ve askerî siyasete yön veriyorlardı. Gerçekte

Enver'in nüfuzu savaşa giriş kararında olduğu gibi sivil yöneticilere karşı hep bir adım önde görünüyordu. Almanlardan alınan destek, siyasî anlamda tek ve rakipsiz bir konuma gelen Enver (Paşa) için önemli bir kozdu (Ortaylı, 2015, 193). Sadrazam Said Halim (Paşa) örfi idare (olağanüstü hâl) ilan edildiğinden beri kimsenin kendisini dinlemediğini, böyle bir durumla karşılaşmayı beklemediğini, eğer durumun bu şekilde olacağını bilse sadaret makamına asla geçmeyeceğini itiraf edecekti (Ahmad, 2020: 142).

İaşe gibi önemli bir askerî meselede de pek çok subayın yolsuzluğa karıştığı ortaya çıktığında hükümet, kendini savunmakta zorlandı. Başta Levazım Reisi Topal İsmail Hakkı (Paşa) olmak üzere iaşe konusunda askerî olarak yetkili pek çok subay askerî hizmete tahsis edilen vagonlarla komisyonlar üzerinden ciddi vurgunlar yapıyordu (Ahmad: 2020, 149). Ayan Meclisi'nden Halil Bey, Dahiliye Nazırı Talat (Paşa)'a bu tür faaliyetlerin sivil otoritelerce engellenip engellenmeyeceğini soruyordu. Talat Bey, orduya yönelik şikâyetleri kabul etmekle beraber 10 Şubat 1916'da gıda kıtlığı çekilen bölgelere iaşe ulaştırma sorumluluğu Harbiye Nezareti'ne verildi (Ahmad: 2020, 149-150). Savaşın sonlarına doğru bu yetki ile Harbiye Nezareti bünyesinde *İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi* kurulacaktı (Okur ve Göktaş, 2014: 291). Enver (Paşa) tüm bu olan bitenler karşısında kendi istifasını dahi öne sürerek bünyesinde bulunan Levazımat Reisi'ni koruyordu. Ordunun ikmâli meselesinde tamamen kendisinden emin olduğunu, ikmâlin yerine getirilmesinde İsmail Hakkı'nın *kurduğu teşkilata ve tesis ettiği nüfuz*a bağlı olduğunu söylüyordu (Menteşe, 1986: 76-77).İaşe meselesi ciddi bir hâl aldığı anda hizipler arasındaki çatışmada hız kazandı. (Kara) Kemal ve İsmail Hakkı (Paşa) birbiriyle rekabet eden iki hizbin temsilcisi olarak öne çıkıyordu (Zürcher, 2019:908). (Kara) Kemal, Talat (Paşa) hizbinin bir mensubuydu, İsmail Hakkı (Paşa) ise Enver (Paşa) himayesindeydi.

3.2. Hükümeti Değiştirmek, Nazırları Değiştirmek: Savaş Sırasındaki Osmanlı Hükümetlerinde Yaşanan Değişimler

Dünya Savaşı döneminde yaşanan istifalar ve nazır değişiklikleri, hükümetlerin siyasî çatlaklarından sızan hizip ve siyasal güç çarpışmalarının bir yansıması oluyordu. Bir emrivaki

ile baş başa kalan Sadrazam Said Halim (Paşa) dahi, kendisi karşı çıkmasına ve kabinede çatlaklar olmasına rağmen savaş ilanını kabullenmişti (İnal, 1982; 1902). İlk istifa dalgası ise savaş ilanının hemen ertesinde, Kasım 1914'te, dört nazır tarafından gerçekleşecekti. Söz konusu nazırlar, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi üzerine, bir memnuniyetsizlik ifadesi olarak istifa etmişlerdi. Bu nazırlar; Cavit (Bey), Mahmut (Paşa), Süleyman El-Bustani ve Oksan Mardikyan (Efendi) idi. Bununla birlikte Cavit Bey, hâlâ gayri resmi bir biçimde hükümetin iktisadî danışmanlığını yürütüyordu (Öksüz, 2010: 1255). Bir diğer istifa ise Osmanlı'nın savaşa girerken ilan ettiği büyük cihat fetvasını kaleme alan Şeyhülislam Ürgüplü Hayri'den gelmişti. Şeyhülislam Hayri (Efendi), İbrahim Bey'in Adliye Nazırlığı'ndan istifa ettirilmesini ve Hariciye Nazırı Halil Bey (Menteşe)'in vekil tayin edilmesinin İttihat Terakki ileri gelenleri arasında kararlaştırılmış olup kendisine haber verilmemesini ve siyasi fikirlerinin farklılaşmasını gerekçe gösteriyordu (Ürgüplü Hayri, 2015: 378).

Savaşın içinde olan pek çok konu gibi; askerî yenilgiler ve yolsuzluklarla çatırdamaya başlayan aynı hükümet nihayetinde 3 Şubat 1917 günü Sadrazam Said Halim (Paşa)'in istifasıyla çöktü. Sadrazam, ülke yönetiminde Enver (Paşa)'in sürekli müdahalesinden sıkıldığını ifade ediyordu. İttihat ve Terakki'nin karar alma organı olan Merkez-i Umumi'de konu görüşüldükten sonra parlamento ya da padişaha danışma gereği duyulmadan bir karara varıldı. Talat Paşa yeni sadrazam olarak atanmış oldu. Enver (Paşa), sadrazamlık koltuğu için Hüseyin Cahid'i fazla İtilaf yanlısı olduğu gerekçesiyle veto etmişti. *Harp yüzünden sivil mülki idareciler bile* generallere laf geçiremiyordu. Enver (Paşa), bu görevde, askerî yetkililerle açıktan çatışma yaşayacağını ifade ediyordu (Ahmad, 2020, 150-151). Yönetici pretoryan ordu, Enver (Paşa)'in önderliğinde kendi yetke alanını siyasal alanla birleştirmiş oldu. Ordu, Hüseyin Cahid'e söylendiği gibi: generallerin siviller tarafından yönetilemediği bir aşamaya gelmişti. Perlmutter'in (1969: 399) bahsettiği üzere, zayıf siyaset ve düşük toplumsal destek, ordunun durumu manipüle etmesiyle güçlenmişti. Statükonun devamı ve sürekli meşruiyet için yönetici pretoryanlar, kendi örgütlenmelerini ve ideolojik

organizasyonlarını kullanmaktaydı. Bu gereksinim, Enver (Paşa) tarafından hem propaganda hem de silahlı bir insan gücü için, bizzat kurduğu gizli polis teşkilatıyla ve paramiliter gençlik örgütleriyle sağlandı (Tunaya, 1989: 275-299). Yönetici-pretoryanist modele göre, askerî düzenin sürekliliği sağlanmalı ve bu düzen örgütlenmeler ağıyla desteklenmeliydi. Perlmutter'in yönetici-pretoryanist tasnifindeki üçüncü maddeye göre (1969:399) yönetici-asker, politik düzenini yükseltmek ve meşrulaştırmak için siyasi teşkilatlanmalarda bulunurdu. Bu, Enver için, bizzat kurduğu müdafaa cemiyetleri ve gençlik organizasyonlarıyla sağlandı. Enver (Paşa) için uygun siyasal model, askerî yetkeyi eline aldığı dönemde, kendi inançlarıyla siyaseti şekillendirmek olmuştur. Enver (Paşa)'ın kişiliğinde vücut bulan Osmanlı reformcusu için sultanın yetkesini ve onurunu korumak amacıyla Osmanlı siyasal dizgesi yeniden düzenlenmeliydi (Turfan, 2013: 548-549). Bu düzenleme, etkili bir silahlı güce gereksinimi ifade ediyordu. Perlmutter'in tasnifindeki dördüncü madde; alternatifsiz siyasal düzen, Osmanlı ordusundaki reformların dayattığı yeni ve gençleşmiş orduya gereksinim duyulan siyasal koşullara eşitleniyordu (Perlmutter, 1969:400). Enver (Paşa), Harbiye Nezareti için ek mali bütçe istediğinde askerî gerekçeleri öne sürecekti (Okur ve Göktaş, 2014: 304-305).

Savaşın sonlarına doğru yaşanan Sultan değişimi bir başka siyasal güç dengesinin habercisi oldu. Vahdettin, tahta geçtiğinde ilk olarak başkumandanlık vazifesini yeniden kendi sultasına almaya çalıştı. 8 Temmuz 1918'de yayınlandığı hattı hümayun ile Talat (Paşa)'ı yeniden sadrazamlığa getirdi. Aynı hattı hümayunla 1913 senesinin siyasî suçluları için bir af da çıkarıldı. İttihat ve Terakki'ye açıktan meydan okuyan bu gelişme üzerine siyasî güç kaybına maruz kalmak istemeyen Talat (Paşa) kendi kabinesine yine İttihat ve Terakki'den güvendiği kimselerle devam etmek istedi (Ahmad, 2020: 201). Kabinede, savaşın son bulduğu 1918 yılına kadar Talat (Paşa), aynı zamanda Dahiliye Nezareti (İçişleri Bakanlığı)'ni de üstlenmişti. Savaşın sonlarına gelindiğinde ise Talat (Paşa) artan sorumluluktan dolayı bu görevinden çekilmeyi uygun gördü. Yerine İstanbul Emniyeti'nin önemli isimlerinden

kendi hizbine bağlı İsmail Canbulat (Bey) getirildi. Tahta yeni geçmiş Vahdettin, bu değişikliği onaylamakta gönülsüz davranınca Talat (Paşa) Padişah ile bizzat görüşmüş ve onu ikna etmişti (Türkgeldi, 1949: 163). İsmail Canbulat Bey, kabineye girmek için Enver ve Cemal paşaların çekilmesini şart koşsa da Talat (Paşa) onu ikna etmişti (Soko, 1935: 9). Çok geçmeden Canbulat (Bey) de kötü giden siyasi ve askerî durumun verdiği etkilerle 30 Eylül 1918'de istifa etti. İstifa için en mücbir sebep ise Türkgeldi'ye (1949: 163) göre Enver'le geçinememesi olmuştu. Talat Bey bu istifadan sonra görevi tekrar kendi üzerine aldı. Talat (Paşa) önde gelen İttihatçıları kabineye almaya, kendi nüfuzunu arttırmaya devam etti. Dr. Nazım Maarif Nazırlığı'na getirildi. Ağustos 1918'de ise yeni bir nazırlık teşkil edilerek İaşe Nazırlığı kurulmuştu. Talat (Paşa) hizbine bağlı olan, İstanbul esnafının lideri konumundaki (Kara) Kemal, söz konusu nazırlığa getirildi (Uzun, 2019: 427). Bu, bir bakıma sivil hükümetin askerî yetkeye dayanan ikmal ile ilgili attığı adıma gösterilen bir karşı-tedbir uygulamasaydı. Aynı hükümet nezdinde, askerî nüfuzu kırmaya yönelik olarak Enver (Paşa) himayesindeki Topal İsmail Hakkı (Paşa) önce geri hizmete alındı, daha sonra bu hizmetten azledilerek yerine Mirliva İsmet (İnönü) getirildi (Ahmad, 2020: 202).

Talat (Paşa) hükümeti, savaşın mutlak kaybedileceği yönündeki gelişmeler üzerine 10 Ekim 1918'de istifa etti. 14 Ekim 1918'de kurulan hükümette Ahmed İzzet (Paşa), kendi inisiyatifiyle Cavid (Bey), Ali Fethi (Bey) ve Rauf (Bey) gibi birkaç İttihatçıyı kabineye almıştı (Uzun, 2019, 428). Ancak eski siyasal elitlerden hiçbirisi yeni hükümette yoktu. Enver, Cemal ve Talat ayrı ayrı rotalarla ülkeyi terk etmişlerdi. Said Halim (Paşa) da İtalya'ya göç edecekti. Hükümet, bir program ya da hedef üzerine değil barışı tesis etmek amacıyla kurulmuştu. Sadrazam da yine bu amaçla okuduğu hükümet programında bunu açıkça ifade ediyordu (Uzun, 2019: 428-429).

Sonuç ve Tartışma

Dyer'e göre (1973: 134) Ordu, Birinci Dünya Savaşı sırasında imparatorluğa politikalarında egemen rol oynamasına izin veren güç üssünü oluşturuyordu. İttihat ve Terakki hakkında önemli

çalışmaları olan Tunaya, Cemiyet'in iktidar dönemini tanımlarken, askerî kesimin ağır bastığı yarı askerî, bir çeşit 'karma rejim' tabirini uygun görüyordu (Tunaya, 1989: 251). İttihat ve Terakki'nin Ekim 1914'te savaşa girdiği durumda, ordu içerisinde dayandığı İttihatçı subay sınıfı da benzer düşünüş yapılarına sahipti. Savaşın, uzamsal olarak siyasî alana değen doktrinel varlığı, subayların günlük siyasetin mekanizmalarına dahil olmalarını sağladı. Osmanlı Devleti'ndeki gibi ordunun damgasını taşıyan pek çok tarihî vakâya sahip devletlerde siyasî düzenin kimi zaman yaratıcısı, kimi zamansa düzenleyicisi olan ordu, realist ve muhafazakâr bir rol üstlenmekte İttihatçı kimliğini kullandı. Savaşın içsel koşulları ve siyasetin doğasıyla şekillenen bu süreçte adım adım yönetim aygıtını şekillendiren İttihatçılar, içlerinde yönetici pretoryan eğilimlere haiz Enver (Paşa) gibi bir siyasetçinin tepe görevlendirmelerde kalmasına hiçbir zaman ciddi bir tepki gösteremedi. Turfan'a göre askerler, doğaları gereği yukarıdan aşağıya otoriter bir düzenin hem temsilcileri ve hem de dayatıcılarıydılar. Yetkenin ise silahlı kuvvetlerle harmanlanmış bir biçimde düzen sağlaması gerektiğini düşünüyorlardı (Turfan, 2013: 223). Kısacası ordunun, bir baskı grubu olarak oynadığı yönetici rol rutinleşip kurumsallaşmıştı (Balta, 2014: 180). Bir anlamda devlet, 'garnizon devlet'e (Laswell, 1941: 456) dönüşmenin işaretlerini taşıyordu. Alman elçi Wangenheim, 1912 yılında Berlin'e gönderdiği raporunda bu rolü şöyle irdeliyordu (Wallach, 1985: 97):

"Abdülhamid gibi İttihat ve Terakki komitesi de Ordu tarafından devrildi. Şimdiki Hükümet de Ordunun kontrolünde bulunuyor. Askerî ittifakın emrinde onunla beraber görünen dört general, daha birkaç gün önce Hüseyin Hilmi'yi görev ve yetkilerini terke zorladılar. Orduyu bu yönetici durumdan kimin uzaklaştıracağı kestirilemez. Bütün olasılıklara göre Ordu, daha uzun süre Türkiye'de son ve kesin karar unsuru olacaktır..."

Bulguların ışığında, Perlmutter'in pretoryan ordu tasnifinde yukarıda değinilen maddeler dışında kalan maddelerin de İttihat ve Terakki'nin önemli askerî gücü olan Enver (Paşa) ve ordu politikaları ile uyumlu olduğu görülüyor. Enver (Paşa), faaliyetlerini açıkça gerçekleştirmekten çekinmeyen bir askerî liderdi. Perlmutter'in (1969, 402) belirttiği üzere faaliyetlerde

açıklık, politik destek sağlamada önemli sembolik işlevler edinebilirdi. 23 Ocak 1913'te yaşanan hükümet darbesi bunu kanıtlar nitelikteydi. Askerî devrim için önemli politik propagandalar yapan İttihatçı hükümet, darbenin hemen ertesinde yazdığı propaganda bildirisinde meşru askerî eylemciliğinin nedenlerini vatansever ifadelerle açıklıyordu (Kansu, 2016:531-532). Savaş zamanı basına uygulanan sansür ve askerî propagandayla bu eğilim desteklendi. Yüksek bir milli bilinç yönetici-pretoryan modelin bir diğer özelliği olarak yer alıyordu (Perlmutter, 1969: 402-403). Kendi programlarında Osmanlıcı fikirlerin temeli bulunsa da, İttihat ve Terakki kuruluşundan itibaren millî bir bilinç uyandırma gayreti içindeydi. Tepkici bir Türk milliyetçiliği, Cemiyet'in başından beri sahip olduğu özelliklerdendi. Avrupa karşısında alınan sert yenilgilerden sonra Türk tebaa için başka bir yol görememişlerdi. Talat (Paşa) Osmanlıcı bir ulus birliğinin imkansızlığını dile getirirken İngiliz elçi Sir Edward Grey, İttihat ve Terakki'nin uzun süredir Türkleştirici politikalar uygulamakta olduğunu aktarıyordu (Lewis, 1993: 217-218).

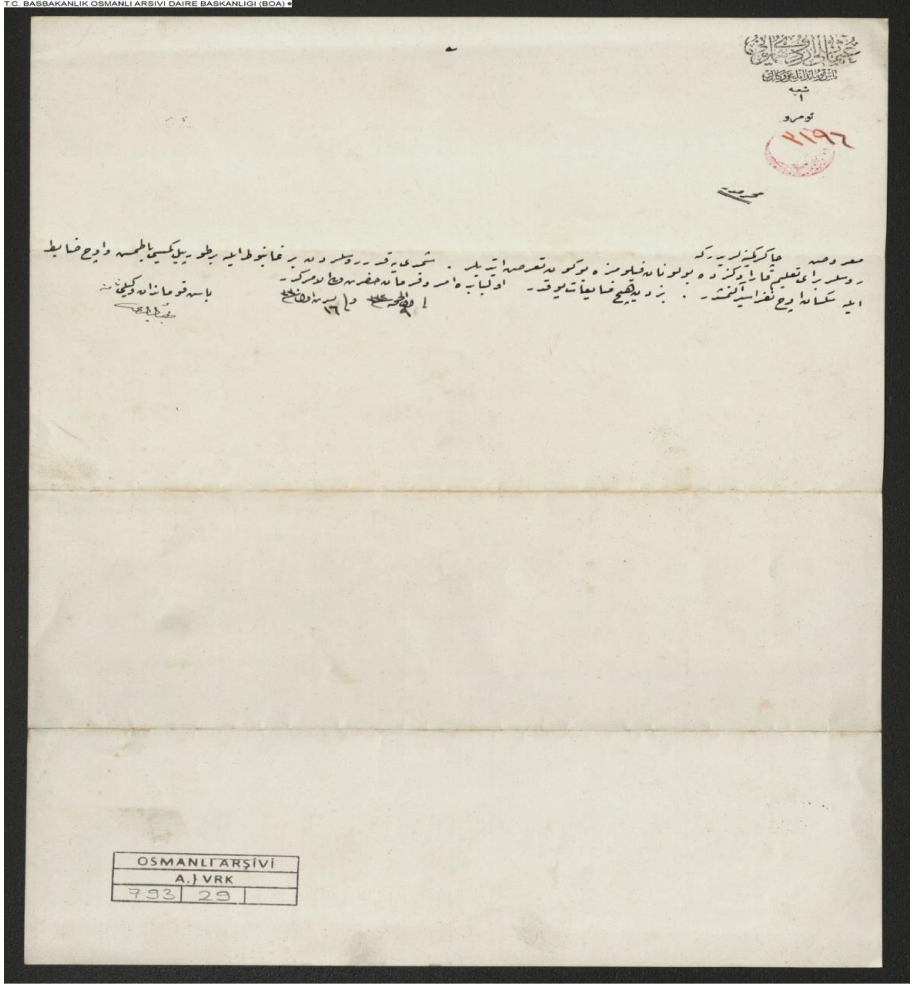
Yukarıda derlemeye çalıştığımız bulgular, askerî yöneticiliğin Birinci Dünya Savaşı'na girilen dönemde Osmanlı Devleti'nin siyasal dizgesine eklemelendiğini gösterir niteliktedir. Bununla beraber, bu olgu, tarihsel kökenleriyle birlikte geniş ölçekli bir araştırma konusudur. Kuramsal anlamda, subayların toplumsal aidiyetlerinin toplumsal çıkarlarıyla örtüştüğü, bu çıkar-aidiyet ikiliğinden de askerî yöneticiliğe dair önemli bir yönetsel alanın doğduğu söylenebilir. Asker, politika yapımının bir nesnesi olma hüviyetini, belirli bir toplumsal çerçevenin içerisinde kaldığında onu şekillendirerek yontabilir. Nesne-özne geçişkenliğine sahip böyle bir anda tüm politika yapma rasyonalitesi, yukarıdan aşağıya indirgenen bir sürece dönebilir.1914'ten 1918'e değin, özne-nesne geçişkenliği, ordunun siyasal özne olarak konumlanması, savaşın ama daha önemlisi Osmanlı Devleti Tarihi'nin önemli dönemeçlerinde yaşanan kırılmalarla gerçekleşmiş görünmektedir. Bu araştırmanın nihai amacı sivil-asker ilişkilerinin imparatorluğun son savaşında ne tür etkilere

sahip olduğunu soruşturmak olsa da daha geniş ölçekli nitelikli çalışmalara her daim ihtiyaç vardır.

EKLER

EK-1

BOA, A. VRK. 793/29, Başkumandan Vekili Enver'den Sadaret'e,
16 Teşrin-i Evvel 1330 (29 Ekim 1914).

Kaynakça

Arşiv Belgeleri ve Süreli Yayınlar

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Evrak Kalemi Evrakı, 793/29, Başkumandan Vekili Enver'den Sadaret'e, 16 Teşrin-i Evvel 1330 (29 Ekim 1914).

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Evrak Kalemi Evrakı, A. VRK. 794/32, Başkumandan Vekili Enver'den Sadaret'e, 18 Teşrin-i Evvel 1330 (31 Ekim 1914).

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, II. Devre, 1. Sene, 23. İçtima, 18 Haziran 1328 [1 Temmuz 1912].

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, III. Devre, Cilt: 1, İçtima Senesi: 5, 19 Teşrinevvel 1334, [19 Ekim 1918]

Tanin gazetesi 18 Ekim 1910 tarihli nüshası.

Tanin gazetesi, 26 Ocak 1916 tarihli nüshası.

Tanin gazetesi, 25 Mart 1945 tarihli nüshası.

Makale ve Kitaplar

Afyoncu, E., Önal, A. ve Demir, U. (2016).*Osmanlı İmparatorluğu'nda Askerî İsyânlar ve Darbeler*, 5. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yayınları.

Ahmad, F. (1999). *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev. Nuran Yavuz, 5.baskı, İstanbul, Kaynak Yayınları.

Ahmad F. (2020).*Jön Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nu Kurtarma Mücadelesi 1914-1918*, Çev. Tansel Demirel, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları.

Aksakal, M. (2010).*Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Akşin, S. (1970).*31 Mart Olayı*, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Akşin S. (2017).*Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 8. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi.
- Aydemir, Şevket S. (1977).*Tek Adam*, C. I, 6. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Şevket S. (1971).*Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C.II, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Şevket S. (1985).*Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C.III, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Balta, E., (2014). *Siyasal Şiddetin Örgütlenmesi, Siyaset Kavramlar Kurumlar Süreçler*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Belge M. (2014). *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye*, 3.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Börekci, Ü. (2013). İttihat ve Terakki Dönemi'nde Gazeteci Kimliğinin Hüküm Gecesi Romanında Görünümü, Selçuk İletişim Dergisi, 8 (1), 212-232.
- Burk, J. (1993). Morris Janowitz and the Origins of Sociological Research on Armed Forces and Society, *Armed Forces and Society*, 19(2), 167-185.
- Cemal Paşa. (2006).*Hatıralarım*, Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları.
- Clausewitz, C. V. (1999). *Savaş Üzerine*, İstanbul, Özne Yayınları.
- Gülboy, Burak S. (2019).*Mutlak Savaş Birinci Dünya Savaşı'nın Kökenleri Üzerine Clausewitzyen Bir Çözümleme*, İstanbul, Dergâh Yayınları.
- Finer, S. (1962). *The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics*, Routledge.
- Hale, W. (1996). *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, Hil Yayınları.
- Hanioğlu, Ş. (1995). Enver Paşa, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 261-264.

- Hart, L. (2014). *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları.
- Howard, M. (2012). I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl, Ed. Gamze Varım içinde, *I. Dünya Savaşı'nı Yeniden Değerlendirmek* (15-31), İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları.
- Huntington, S. P. (1957). *The Soldier and The State: The Theory and Politics of CivilMilitary Relations*. Cambridge: Harvard University Press.
- Huntington, S. P. (2004). *Asker ve Devlet Sivil Asker İlişkilerinin Kuram ve Siyaseti*, İstanbul, Salyangoz Yayınları.
- İnal, M.K. (1982). *Son Sadrazamlar*, C.IV, 3. Baskı, İstanbul, Dergâh Yayınları.
- Kara H. (2016). *Sultan II. Abdülhamid Devri Osmanlı Harp Okulunda Modernleşme Modernist-Gelenekçi Subaylar Arasındaki Çekişme Üzerine Bir Değerlendirme*, Turkish Studies Dergisi, 11(21), 551-564.
- Kansu, A. (2016). *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, Çev. Selda Somuncuoğlu İstanbul, İletişim Yayınları.
- Karatamu, S. (1996). *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, C.III. Kısım 5, Ankara, Genelkurmay Basımevi.
- Kızılaslan, U. (2018). Sosyal Bilimlerde Bir Araştırma Alanı Olarak Sivil Asker İlişkileri, Akademik Hassasiyetler Dergisi, 5 (10), 1-30.
- Kuran, A. B. (2012). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları.
- Lasswell, H. D. (1941). The Garrison State, *American Journal of Sociology*, 46(4), 455-468.
- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, 5.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mardin, Ş. (2017). *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, 21. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.

- Menteşe, H. (1986). *Osmanlı Mebusan Reisi Halil Mentеше'nin Anıları*, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Nordlinger, E, (1977). *Soldiers in Politics*, Pearson College Div.
- Nur, R. (1996). *Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu Nasıl Öldü*, İstanbul, Kitabevi Yayınları.
- Okur M. ve Göktaş S. (2014). Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Meclis-i Umumi'de Görüşülen Başlıca Askerî Meseleler, *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak*, Harp Akademileri Uluslararası Sempozyumu, 283-311.
- Ortaylı, İ. (2015). Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, İstanbul, Timaş Yayınları.
- Öksüz M. (2010). Amerikan Belgelerine Göre I. Dünya Savaşı ve Mütareke Dönemlerinde Osmanlı Hükümetleri, *Turkish Studies*, ss., Volume 5(1), 1247-1270.
- Ölmez, A. (2017). *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler (1826-1918)*, İstanbul, İz Yayıncılık.
- Öney, S. (2011). *Sivilleşen askerler-askerleşen siviller: Soğuk Savaş'tan günümüze Türkiye'de sivil-asker ilişkilerinin dönüşümü*, 21 Şubat 2021 tarihinde https://hyd.org.tr/attachments/article/126/sivillesen_askerler.pdf adresinden erişildi.
- Özcan, A. (1991). Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 457-458.
- Özgüldür, Y. (2019). İttifaktan Savaşa 2 Ağustos 1914 Tarihli Osmanlı Alman İttifak Anlaşması ve Yansımaları, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 74(2), DOI: 10.33630/ausbf.809254.
- Perlmutter, A. (1969). The Praetorian State and the Praetorian Army, *Comparative Politics*, 1(3), 382-404.
- Sâbis A. İ. (1990). *Harb Hatıralarım Birinci Cihan Harbi*, C. II. İstanbul, Nehir Yayınları.

- Şafak, A. (2016). Askerler ve Sivil Asker İlişkileri, *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 5(13), 144-160.
- Schmitt,C., (2019).*Partizan Teorisi*, İstanbul, Nika Yayınları.
- Soko, Z. Ş. (1935). Canbulat Enver ve Cemal Paşaların Kabineden Çekilmelerini İstiyordu, *Son Posta*.
- Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922). (2015), Haz. Ali Suat Ürgüplü, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları.
- Talat Paşa'nın Anıları. (2018). Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tilly, C., (2016).*Avrupa'da Devrimler 1492-1992*, İstanbul, Alfa Yayınları.
- Tunaya T. Z. (1989). *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C.III, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Turfan, N. (2013). *Jön Türklerin Yükselişi: Siyaset, Askerler ve Osmanlı'nın Çöküşü*, İstanbul, Alfa Yayınları.
- Türk geldi, A. F. (1949). *Görüp İşittiklerim*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uluçakar, M. (2018). Türkiye'de Sivil-Asker İlişkilerinin Temel Açmazları ve Uzlaşma İmkanları, *Toros Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (8), 78-103.
- Uzun H. (2019). Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Hükümetlerini ve Programlarının Analizi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 65, 415-447.
- Wallach, J.L. (1985). *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, Ankara, Genelkurmay Basımevi.
- Zeyrek S. (2014). II. Meşrutiyet Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Ordu-Siyaset İlişkileri Üzerine Genel Bir Bakış, *Studies of the Ottoman Domain Dergisi*, 4(5), 38.

Zürcher, E. J. (2015). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner, 30.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.

Zürcher, E. J. (2019). Young Turk Governance in the Ottoman Empire during the First World War, *Middle Eastern Studies*, 55(8), 897-913.